

Maria RUDZKA

Otia i azyle literackie Szymona Szymonowica

Les *otia* et les asiles littéraires de Szymon Szymonowic

Szymon Szymonowic — urodzony 24 X 1558 roku we Lwowie, zmarły 5 V 1629 roku w Czernięcinie koło Zamościa — to znakomity polski poeta, który zajął miejsce w poezji XVII wieku, należące w wieku XVI do Jana Kochanowskiego. Janusz Pelc — wybitny znawca twórczości Szymona Szymonowica — dostrzegł w nim kontynuatora i spadkobiercę poezji Jana Kochanowskiego.¹ Twórczość obu poetów cieszyła się uznaniem odbiorców. *Sielanki* Szymona Szymonowica dorównują liczbą wydań *Trenom* Jana Kochanowskiego. Filologowie klasyczni docenili wartość artystyczną utworów łacińskich poety, pisanych głównie na wzór Pindara i obdarzyli go mianem „polskiego Pindara”.²

Autorka pracy koncentruje uwagę głównie na *Sielankach*, ich miejscu, znaczeniu w literaturze polskiej XVII wieku.

Cykl *Sielanek* ukazuje się po raz pierwszy w roku 1614, w drukarni zamorskiej. Utwory powstają w długim okresie życia poety (w czasie 21 lat) i zawierają swoistą sumę poglądów autora na poezję. Pierwszym drukiem, zapowiadającym *Sielanki*, odbitym osobno w r. 1593 we Lwowie przez Macieja Bernatha, był *Ślub opisany przez Simona Simonidesa. Na feście Jego Mości Pana Adama Hieronima Sieniawskiego*. Była to pierwsza sielanka

¹ Sz. Szymonowic: *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*, wyd. J. Pelc, BN I 182 (z tego zbioru pochodzą wszystkie cytaty), Wrocław 1964; J. Pelc: *Europejskość i polskość literatury naszego renesansu*, Warszawa 1984.

² J. Łanowski: „Czarów” Szymonowica parantela — klasyczna, pokrewieństwo renesansowe, kształt rodzimy [w:] *Charisteria Thaddaco Sinko oblata*, Wrocław 1951, s. 169–181; *Sielanka grecka...*, oprac. J. Łanowski, BN II 80, Wrocław 1953; M. Cytowska: *O „Wierzbach” Szymonowica na nowo*, „Meander”, R. 17, 1962, z. 5, s. 276–278.

polska Szymona Szymonowica, włączona do edycji zamojskiej z r. 1614, jako XI utwór w tomie. Utwór został napisany z okazji ślubu kilkunastoletniego Adama Hieronima Sieniawskiego, pochodzącego z roku zaprzyjaźnionego z hetmanem Janem Zamoyskim, z Katarzyną Kostczanką. Janusz Pelc pisze:

„Kilka lat potem temu samemu adresatowi, teraz już pełnoletniemu młodzieńcowi wybierającemu się z hetmanem na wyprawę, poświęca Simonides *Philaenarae ... ad Adamum Hieronymum Sieniavium*, utrzymany w patetycznym stylu poemat polityczny wzywający Polaków do obrony swych interesów w Mołdawii na Wołoszczyźnie”.³

W roku 1592 wychodzi we Lwowie pierwsza sielanka w języku łacińskim Szymona Szymonowica: *Epithalamium Sigismundi III, Poloniarum Regis et Annae*, nawiązująca do Teokryta — *Epithalamium Heleny*. Wspomniany utwór Teokryta, przełożony na język polski przez polskiego Simonidesa, wchodzi do cyklu *Sielanek*. Pieśń mogła powstać z inspiracji widowiska turniejowego odbywającego się na Rynku krakowskim — 7 V 1592 roku — z okazji uroczystości weselnych króla Zygmunta III. Turniej mógł oglądać Szymon Szymonowicz wraz z hetmanem Janem Zamoyskim.⁴ Utwór powstał w szczęśliwym okresie życia poety, który w r. 1590 (za sprawą Jana Zamoyskiego) otrzymał nobilitację i akt mianowania na poetę królewskiego (*poeta regius*), z czym wiązał nadzieję między innymi na poprawę statusu materialnego. Marzenia poety nie spełniły się. Janusz Pelc pisze:

„Jedyny to zresztą panegiryk Simonidesa poświęcony Zygmuntowi III głoszący chwałę nowego króla. Potem przecież w utworach poety zabrzmią niejednokrotnie słowa krytyki. Mimo uzyskanego pięknego tytułu Simonides poetą królewskim nie został. Szymonowicz był człowiekiem z otoczenia Zamoyskiego. Począwszy zaś od r. 1589 drogi kanclerza i nowego króla, który zresztą w ogóle specjalnego zainteresowania poezją nie wykazywał, rozchodzą się stopniowo coraz bardziej”.⁵

Większość *Sielanek* powstała na początku XVII wieku, po r. 1605, tj. po śmierci mecenasa poety — hetmana Jana Zamoyskiego — szczególnie w latach 1612–1613. Janusz Pelc zwraca uwagę na list pisany przez Simonidesa do Tomasza Segheta, datowany w Czerniecinie 13 czerwca 1613 roku, w którym poeta zawiadamia adresata o zerwaniu z karierą dworską i całkowitym poświęceniu się twórczości.⁶ Skutkiem tej decyzji był (prawdopodob-

³ Pelc: *Europejskość i polskość literatury naszego renesansu*, rozdz. 3, *Renesansowy manifest Szymona Szymonowica*, s. 303.

⁴ W. Tkaczyszyn: *Poecie lwowscy XVII wieku*, rękopis, praca magisterska napisana na UMCS pod kierunkiem prof. S. Nieznanowskiego.

⁵ Pelc: *ibid.*, s. 303.

⁶ *Ibid.*, s. 303.

nie) druk w roku 1614 zbioru *Sielanek* w Zamościu, u typografa Marcina Łęskiego. *Sielanki* wychodziły drukiem w XVII wieku kilkakrotnie, między innymi w latach: 1626, 1629, 1640, 1650, 1663, 1686, co świadczy o dużej popularności cyklu złożonego z 20 utworów.

Autora inspirowali głównie (jak sam wspomina w *Dedykacji*...) Teokryt, Wergiliusz (mistrzowie Starożytności), ale ponadto także Jacoppo Sannazaro (włoski poeta renesansowy), również Jan Kochanowski — najwybitniejszy poeta staropolski. Sięgnięcie do tradycji hellenistycznej (Teokryt), jako podstawy gatunku, było spowodowane ambicją intelektualną poety pragnącego zmierzyć się z poprzednikami oraz próbą usytuowania nowego gatunku na tle najbardziej wartościowej tradycji rodzinnej: poezji Jana Kochanowskiego i poezji XVII wieku.

Wybór, zwłaszcza tradycji hellenistycznej, świadczy o gruntownej wiedzy filologicznej autora, a także o elitarności literackiej środowiska, z którym poeta był związany. Wcześniej wybitni humaniści z kręgu Jana Zamoyskiego, np. Jan Kochanowski, Łukasz Górnicki, widzieli w literaturze greckiej wzór godny naśladowania, mniej rozpropagowany w Polsce niż literatura rzymska. Znajomość literatury i języka greckiego zdobył poeta najprawdopodobniej dzięki studiom w Akademii Krakowskiej, które pogłębiał za granicą, w jednym z uniwersytetów: włoskich, belgijskich lub francuskich.⁷

W cyklu *Sielanek* Szymon Szymonowic zawarł swoje poglądy na temat poezji sielskiej, tradycji literackiej, wzorców gatunku inicjowanego w poezji polskiej. Autor *Sielanek* sytuuje się wśród poetów należących do nurtu humanistycznej elity intelektualnej XVI i XVII wieku, którzy czerpali inspirację z dzieł poprzedników, z ich erudycji, przeszczepiając ją na grunt tradycji rodzimej i dostosowując do mentalności słowiańskiej, a także formułowali koncepcje poezji jako *otium*.

Idea *otium*, także *otium litteratum* wywodziła się z kręgu kultury i literatury starożytnej, w której oznaczała „tę odmianę czasu wolnego i wypełniających go przyjemności, która charakteryzuje zarówno proces twórczy, jak i odbiorczy w jego najwyraźniej indywidualnym wymiarze”.⁸

Sielanka jako gatunek stwarzała szansę realizacji idei *otium* w formie artystycznej i przez wizję Arkadii — mitycznej krainy wiecznej szczęśliwości wyrażała pochwałę spontanicznej twórczości, beczynności, życia w harmonii z naturą, marzenie o powrocie do dawnych cnót utraconych wskutek skażenia życia cywilizacją.

⁷ *Ibid.*, s. 299.

⁸ B. Otwinowska: *Humanistyczna koncepcja „otium” w Polsce na tle tradycji literackiej* [w:] *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, Wrocław 1980, s. 171.

Twórcą konwencji idyllicznej, a zarazem idei poezji jako *otium* w starożytnej poezji greckiej był Teokryt. Natomiast w rzymskiej poezji Wergiliusz, twórca eklog i *Georgik*, wzbogacił grecką wizję idylliczno-arkadyjską motywem pochwały owocnej pracy rolnika, wykonywanej w czasie pokoju. R. Poggioli pisze:

„Być może to tylko różni bukoliki od georgik, że w przeciwieństwie do pasterzy bydła czy owiec, chłop rolnik orał i uprawiał ziemię, że nie zadowalał się jedynie korzystaniem z jej plodów, dążył do jej eksploatowania i drogą sprzedaży produktów do wzbogacenia się w zamian za swój trud i znoje”.⁹

Bukoliki i *Georgiki* Wergiliusza wywarły wpływ na rozwój polskiej poezji ziemiańskiej XVI i XVII wieku.

Inny poeta rzymski Katullus, w *nugae* — „uroczych drobiazgach” — w epigramach, elegiach miłosnych, poezji arkadyjsko-idyllicznej podkreślał znaczenie drobiazgów poetyckich, bezinteresownej poezji tworzonej w czasie wolnym poety; obok oficjalnych zajęć.

W poezji Horacego, zwłaszcza w odach, epodach odnajdujemy także pojęcie *otium* i *otium litteratum*, które — jak pisze Barbara Otwinowska — „ulega w kręgu Mecenasa swoistej profesjonalizacji, stając się obowiązkowym wobec dobroczyńcy *negotium*, wspomaganego przezeń petenta-literata. Poczucie związków z sugerowaną ideologią i tendencje do uniezależnienia od nich swej muzy, walczą w tej poezji o lepsze”.¹⁰

Autor *Sielanek* nawiązuje do Horacjańskiej koncepcji poezji jako *otium* przez utwory Jana Kochanowskiego. W cyklu *Sielanek* — zwłaszcza w tych utworach, których tytuły zdradzają autoliteracką treść, np.: *Dafnis*, *Orfeusz*, oraz w tych, w których jedna z postaci obdarzona jest charyzmatem poetyckim, jak np.: *Wierzyby*, *Zalotnicy*, *Kiermasz* — pojawiają się horacjańsko-renesansowe motywy: sławy poetyckiej, niezależności artysty, „złożonej” natury poety itd.

W sielance *Dafnis* postać tytułowa symbolizuje postawę orficką, wyrażającą rozdźwięk między boską mocą talentu poety-wieszczka a słabością jego ludzkiej natury, skazującej go na cierpienie będące udziałem wszystkich śmiertelników. W utworze *Orfeusz* rozważaniom o sławie, wzniosłych ideałach poety towarzyszą narzekania na zawiść współczesnych. Sielanka odzwierciedla również sytuację osobistą twórcy. Autor w wydaniu *Sielanek* z r. 1626 przesunął utwór z pozycji XVI na VI (aby nie sąsiedował z sielan-

⁹ R. Poggioli: „*Staroświeccy ziemianie*” Gogola, czyli „*ekloga odwrócona*”, Zagadnienia Rodzajów Literackich 1962, t. 4, z. 2, s. 141.

¹⁰ Otwinowska: *op. cit.*, s. 177.

kami zawierającymi akcenty antydworskie), wprowadził dodatek końcowy. Janusz Pelc wyjaśnia:

„Przypuszczać bowiem można, iż niezyczliwi poecie dworacy z Zamościa odczytali jednak Orfeusza w całości i być może czuli się dotknięci, obrażeni, godzącą w nich skargą na niewdzięcznego słuchacza pieśni, »gmin pospolity«”¹¹

W sielance *Baty* poeta (raz jeszcze) podkreśla idealizujące działanie sztuki, która uniesmiertelnia zarówno twórcę, jak i bohaterów utworów. W utworze *Zalotnicy* (w monologu Mopsusa) wyraża antynomię między marzeniem pieśniarza o szczęściu w kręgu życia rodzinnego a gorzką samotnością. W sielance *Wierzby* poeta dokonuje transformacji motywu z Ody III Horacego: *Odi profanus vulgus*, przeciwstawia twórcę (jednostkę wybitną) pospolitym gustom tłumu, formułuje opinię o poezji jako skarbnicy wzniosłych wartości i cnót. W sielance *Kiermasz* Szymonowic konfrontuje osiągnięcia dawnej poezji bohaterskiej z utworami współczesnymi o błażej treści; przeciwstawia wartościom dawnej kultury (zwłaszcza renesansowej) upadek kultury współczesnej. W sielance *Rocznica* (1606), napisanej w I rocznicę śmierci hetmana Jana Zamoyskiego, obchodzoną w Zamościu, poeta chwali zmarłego kanclerza jako wybitnego polityka, mecenasa, który przywrócił w Polsce panowanie Złotego Wieku. Poezja jest, według autora *Sielanek* (podobnie jak w twórczości Horacego, Jana Kochanowskiego), azylem, schronieniem przed tłumem, powszedniością, zawiścią współczesnych, szansą obrony własnej niezależności, ocalenia osobowości, a także intelektualną przyjemnością. Szymon Szymonowic tworzy w *Sielankach* model Arkadii intelektualnej, humanistycznej, realizującej się w świecie kultury i literatury.

Pojęcie poezji jako *otium* rozwija się żywiolowo w kulturze i literaturze XVII wieku, stanowiąc pomost między nurtem humanistycznym XVI i XVII wieku „wraz z przejściem od bardziej namaszczonej postawy pierwszych humanistów i propagatorów języka rodzimego ku bardziej ludycznym i zindywidualizowanym motywacjom wieku następnego, a także wraz z utrwalaniem się i rozwojem kultury dworskiej”¹² Zakres pojęcia *otium* w kulturze i literaturze wieku XVII rozszerza się i oznacza teraz nie tylko bezinteresowną twórczość własną w czasie wolnym od oficjalnych zajęć, ale również delectowanie się twórczością innych autorów.

Najbardziej wyrazistą i zarazem elitarną koncepcję poezji jako *otium* znajdziemy w twórczości Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Wyraża ona szacunek autora dla własnej osobowości, wrażliwości, potrzeb ducho-

¹¹ Pelc: *op. cit.*, s. 336.

¹² Otwinowska: *op. cit.*, s. 172.

wych, a także prawo do przyjemności estetycznej przez obcowanie z literackimi fikcjami.

W cyklu *Sielanek* poeta modyfikuje toposy Arkadii i Złotego Wieku. W sielance *Kiermasz* znajdujemy topos Arkadii:

Gdzie Apollo okiem swym wejrzy, owce w wełnę
 Odzieżą się, wymiona mleka będą pełne,
 Będą jagnięta swoją cząstkę wysysały
 I dworniczki swą także będą wydały.
 Która jedno rodziła, będzie dwoje miała
 Te u cycka, a drugich będzie donaszała.

(*Kiermasz*, w. 77–82)

Tam żyźnie pola rodzą, tam pełne stodoły,
 Pełne obory bydła, pełno majątności,
 Ludzie zdrowi i w sile trwają do starości:
 Młódź się nadobna rodzi, rodziców słuchają
 Synowie, ani żony z wstydu wykraczają.

(*Kiermasz*, w. 108–112)

Arkadia (mityczna kraina szczęścia i dostatku), wymodelowana w tych fragmentach według konwencji idyllicznej, wprowadzała

„[...] pasterzy skłonnych naśladować raczej zły przykład konika polnego z bajki, spędzającego całe lato na śpiewie i tańcu, zamiast iść za budującym przykładem mrówki, która ciężko pracuje, aby zgromadzić żywność i opała na okres deszczów i zabezpieczyć się przed nędzą, głodem i srogą zimą”.¹³

Szymonowic w *Żeńcach* zastępuje tradycyjny topos Arkadii renesansowym mitem *parvum herediolum*, rodem z polskiej poezji wieśniaczej. Nowatorstwo artystyczne poety polega — zdaniem Czesława Hernasa — na wprowadzeniu do utworu realistycznego *exemplum*: „Walka z tropami była więc elementem procesu poznawczego i demokratyzacji pojęcia humanizmu”.¹⁴

Szymon Szymonowic w *Sielankach* przewartościowuje również antyczny topos Złotego Wieku, znany z *Metamorfoz* Owidiusza, z eklog Wergiliusza. W poezji antycznej oznaczał on mityczne czasy błogosławionego pokoju, powszechnego braterstwa wśród ludzi, w przeciwieństwie do Wieku Żelaznego, charakteryzującego się wojnami, pomorem bydła, upadkiem obyczajów w rodzinie i sąsiedztwie.

Rozwinięcie antycznego toposu Złotego Wieku znajdujemy w sielance *Silenus*, wzorowanej na *VI ekłodze* Wergiliusza:

¹³ Poggioli: *op. cit.*, s. 141.

¹⁴ Cz. Hernas: *W kalinowym lesie*, t. 1, Warszawa 1965, s. 37.

Czemu za wieków złotych ni ziemie orania,
 Ni było po szerokich morzach żeglowania,
 Ani zbrój, ani mieczów, ani wojen znano,
 Ani praw, ani wielkich statutów pisano,
 Cnotą i przyrodzeniem ludzie się rządzili,
 Aż się potym znieagła swej wolej napili.

(*Silenus*, w. 37–42)

Autor *Sielanek* odwołuje się głównie do toposu Złotego Wieku nie w wersji antycznej, lecz renesansowej, przeciwstawia wartościom kultury renesansowej — upadek literatury, obyczajów w czasach współczesnych:

Wie to Pan Bóg, co teraz za czasy nastały!
 Przed laty zewsząd bywał gmin ludu niemały,
 A dziś o nabożeństwie więcej coś gadają,
 A starożytne, święte zwyczaje ustają.

(*Kiermasz*, w. 25–28)

W sielankach *Baby*, *Alkon* gani przekroczenie umiaru, utratę rozumnej kontroli nad namiętnościami. W sielance *Pastuszy* (XVIII) piętnuje pogoń urzędników dworskich za zyskiem, wojny:

Tak-ci dziś urzędnicy w rzeczy przestrzegają
 Dobra pańskiego, a w miech sobie nabijają.
 Wszystko na wydzieranie (bodaj panoszeli),
 Już ubóstwu i łąki pola odjęli.

(*Pastuszy*, w. 5–8)

Dziś się wszyscy za zyskiem bezecnym udali,
 A Tatarzyn kilkakroć co rok sioła pali.

(*Pastuszy*, w. 119–120)

W wizji świata nakreślonej w *Sielankach* istotną funkcję pełnią stoic-
 kie i renesansowe pojęcia filozoficzne: umiar, rozumne życie, harmonia we-
 wnętrzna, wolność, niezależność od nacisków społecznych otoczenia. Wcho-
 dzą one w skład Szymonowica pojęcia Arkadii intelektualnej, humanistycz-
 nej, wewnętrznej. Obok filozofii stoickiej istotną rolę w *Sielankach* zdaje
 się pełnić refleksja moralna bliska neostoicyzmowi, filozofii stworzonej przez
 holenderskiego myśliciela Justusa Lipsjusa, której istotę wyłożył w opubli-
 kowanym w Antwerpii (r. 1604) dziele pt. *Manductionis ad stoicam phi-
 losophiam libri tres* [praca ta figurowała w katalogu biblioteki Akademii
 Zamoyskiej (rkps BOZ 1582)]. Neostoicyzm, obecny w środowiskach inte-
 lektualnych Europy i Polski, w II poł. XVI i w XVII wieku znamionował
 nadejście nowego, posoborowego humanizmu, zmierzał do pogodzenia za-
 sad etyki stoickiej z chrześcijańską refleksją moralną. Za naczelną wartość
 uważał stałość rozumu, wywodzącą się z chrześcijańskich cnót cierpliwości

i pokory. Refleksja neostoicka znalazła pełny wyraz w humanistycznej tragedii biblijnej Szymona Szymonowica pt. *Castus Joseph*, w opozycji między *Homo naturalis* (człowiekiem hołdującym prawom natury) i *Homo christianus-religiosus* (członkiem społeczności chrześcijańskiej, podporządkowanym jej normom moralnym). Ślady tej filozofii odnajdujemy również w *Sielankach*, zwłaszcza w tych utworach, w których autor przewartościowuje mity cywilizacyjne, pogańskie w duchu filozofii neostoickiej.

W sielance (XI) *Ślub* wątek mitologiczny o Wenerze i Adonisie (antycznych kochankach) został zinterpretowany jako negatywny przykład „młodym na pohamowanie”, ostrzegający przed zgubnymi skutkami przekroczenia miary w namiętnościach. W tym samym utworze autor wyeksponował pozytywny wzór życia, oparty na poszanowaniu praw małżeńskich, cnót: rozumu, opanowania, a także wartości chrześcijańskich i obywatelskich. Wzór kochanka został zastąpiony wzorem *Homo militans* — rycerza walczącego w obronie wiary i ojczyzny, który propagowała literatura polska, zwłaszcza w okresie przełomu renesansu i baroku:

Jakich ty, da Bój, zaznasz czasów przyzwoitych,
Zażywając i sławy, i cnót znamienitych
Oblubieńca twego, kiedy boje krwawe
Będą mu przynosiły zwycięstwa łaskawe,
Kiedy okryje pola pogańskimi trupy,
A wielki plon pożenie i bogate łupy. . .

[*Ślub* (XI), w. 209–214]

W sielance *Alkon* poeta wykorzystał antyczny mit o Dioskurach, jako ostrzeżenie skierowane do młodych przed nieuczciwym lokowaniem uczuć; zmienił sens mitu w stosunku do pierwowzoru greckiego (*Sielanka Teokryta Hymn o Dioskurach*), zaproponował interpretację odpowiadającą duchowi czasów współczesnych.

Nowe tendencje kulturowe, poglądy filozoficzne znalazły wyraz w *Sielankach* w rozbudowanych komentarzach umoralniająco-dydaktycznych.

Szymon Szymonowicz jako student Akademii Krakowskiej był uczniem Stanisława Sokołowskiego, wybitnego teologa i kaznodziei, głoszącego idee humanizmu potrydenckiego; rodzina poety utrzymywała kontakty z Piotrem Skargą. Być może fakty te miały wpływ na poglądy filozoficzno-moralne XVII-wiecznego poety, który w odrodzeniu moralnym człowieka widział szansę odrodzenia się społeczeństwa.

W zakończeniu pracy sformułujemy kilka uwag na temat polskiej odrębności *Sielanek*, na przykładzie utworów: *Czary* (XV), *Dziewka* (VIII). Pierwowzorami pierwszej są: idylla II Teokryta, V ekloga Jacoppo Sannazara. Szymonowicz wprowadził polsko-ruski koloryt, zastąpił starożytne formuły

magiczne rodzinnymi zaklęciami, zrezygnował z greckich imion, dał postaciom polskie rysy, nasycił temat polską kulturą i obyczajowością, wzór miłości małżeńskiej zaczerpnął z rodzimej tradycji. Istotnym elementem strukturalnym sielanki jest lament głównej bohaterki, rejestrujący bogatą skalę jej uczuć: od wybuchów gniewu, nienawiści, rozpacz do uspokojenia i radości. Liryzacja tematu, swoista prawda psychologiczna należą do innowacji wprowadzonych przez polskiego twórcę. Nowatorskie cechy twórczości sielankowej Szymonowica zaobserwować można również w sielance *Dziewka*. Są nimi: polsko-ruskie tło kulturowe, liryzm, naturalność dialogu.

Twórczość Szymona Szymonowica (zwłaszcza jako autora *Sielanek*) mieści się w nurcie humanistycznym XVI- i XVII-wiecznej literatury, między poezją Jana Kochanowskiego a poezją Stanisława Herakliusza Lubomirskiego.

RÉSUMÉ

Cette étude avait pour objectif: de déterminer la place des *Sielanki* [Eglogues] de Szymon Szymonowic dans la tradition littéraire, et notamment dans le courant du classicisme renaissant et de la poésie polonaise du XVIIe siècle; de juger des valeurs morales et artistiques du recueil; d'évaluer le dynamisme de ce genre par rapport à la poésie polonaise des XVIe et XVIIe siècles.

